

ІСТОРИОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(477)(091)(043.3)

Олександр Донік

СПІВРОБІТНИЦТВО МИКОЛИ КОСТОМАРОВА З ЖУРНАЛОМ “КИЕВСКАЯ СТАРИНА” (1882–1884 РР.)

У статті висвітлено внесок видатного українського історика М. І. Костомарова у становлення першого вітчизняного журналу історичного спрямування “Киевская старина” на початковому етапі його існування (1882–1884 рр.). З’ясовано, що співпраця з виданням передбачала публікацію праць історика, фахові поради щодо редакційної політики, використання власного авторитету та широких зв’язків у науковому світі для підтримки цього часопису.

Ключові слова: М. І. Костомаров, “Киевская старина”, український часопис, історична наука, інтелігенція, культурно-просвітницький рух.

Без перебільшення одним із найпомітніших явищ наукового й культурного життя України кінця ХІХ – початку ХХ ст. стало видання першого на її теренах журналу історичного спрямування “Киевская старина” (1882–1906 рр.), який об’єднав навколо себе багатьох патріотично налаштованих науковців, представників творчої інтелігенції, і впродовж чверті століття публікував на своїх шпальтах дослідження в галузі історії, археології, етнографії, фольклористики, літературознавства. Часопис зробив вагомий внесок не лише у розвиток історичної науки, що сприяло розширенню її джерельної бази, – на його діяльності позначилися основні віхи культурно-просвітницького руху української інтелігенції, її прагнення до національного розвитку. Як справедливо відзначив у 1907 р. співробітник журналу В. В. Данилов, котрий першим зробив спробу визначити його місце в українській історичній науці й культурі, “Киевская старина” – “це багата скарбниця, яка ще довго не буде вичерпаною, це широка програма, яка визначає для майбутніх дослідників України шляхи і цілі” [1, с. 212].

Микола Іванович Костомаров, котрий ще за життя, завдяки наполегливій і самовідданій праці, творчій енергії та продуктивності на науковій ниві був визнаний одним із найавторитетніших вітчизняних фахівців у галузі історії, розуміючи важливість, розпочатої у 1882 р., справи з видання першого в Україні історичного часопису, і навіть будучи вже невиліковно хворою людиною, не міг залишатися осторонь.

Ідея журналу, що визначав своєю метою, як наголошували у програмній заяві його автори, друкувати “самостійні дослідження з історії Південної Росії і різноманітні матеріали до неї”, які становлять “належність і характерну особливість народного побуту, або є проявом народної творчості й світосприймання” [2, с. 283], безумовно, була дуже близька цьому визначному історикові. Саме тому перший редактор-видавець “Киевской старины” Ф. Лебединцев (1882–1888 рр.) міг повністю розраховувати на активну участь М. Костомарова щодо її підтримки. Його співробітництво з часописом протягом 1882 – першої половини 1884 рр. значною мірою відображене в листуванні з Ф. Лебединцевим, яке було опубліковане у журналі “Україна” в 1907 р. В. В. Даниловим (15 листів М. І. Костомарова до Ф. Г. Лебединцева) [3, с. 235–274] і 1926 р. І. Житецьким (21 лист Ф. Г. Лебединцева до М. І. Костомарова у вигляді витягів) [4, с. 97–120]. Готуючи цю публікацію, ми в першу чергу використали ці документи.

Ще влітку 1881 р., коли Ф. Лебединцев бачився з М. Костомаровим у Києві, той із великим захопленням сприйняв думку про заснування історичного часопису [4, с. 98].

Одержавши офіційний дозвіл на видання “Киевской старины”, її редактор-видавець, не зволікаючи, запропонував Миколі Івановичу подати в перших номерах свою щойно завершену монографію “Мазепа”, не без підстав вважаючи, що це відразу привернуло б увагу читацької аудиторії до нового видання. Проте історик не міг пристати на цю пропозицію, оскільки, як він повідомляв у листі до Ф. Лебединцева від 18 жовтня 1881 р., раніше вже уклав угоду з петербурзькою “Русской мыслью”, не здогадуючись про наміри киян. Однак, він пообіцяв брати активну участь у виданні “Киевской старины”, запевнивши редактора, що “в майбутньому прошу вважати мене завжди готовим до послуг і ревним співробітником вашого журналу, якщо він буде видаватися” [3, с. 250].

Невдовзі Ф. Лебединцев, схиляючись перед науковим авторитетом М. Костомарова, звернувся до нього з іншим проханням: “Не дав нам Бог “Мазепу”, то що-небудь інше дайте і все таки дайте, а якщо немає готового, то хоча пообіцяйте. Почали Ви чи почнете те, що в Києві мені з ласки Вашої обіцяли, – приблизно, останні дні гетьманщини. Якби ця нова задумана Вами праця могла бути, за Вашими припущеннями, написана протягом 1881 р., то не дозволили б Ви нам тепер чи пізніше повідомити, що саме нам обіцяно? Це сильно на публіку впливає і передплатників дає” [4, с. 100].

У листі П. Житецького від 1 листопада 1881 р. до Ф. Лебединцева, до якого останній також звернувся з проханням М. Костомарова написати для “Киевской старины” монографію “Последние дни Гетманщины” й отримати від нього дозвіл про оголошення її до друку в журналі, повідомив, що історик, у зв’язку із здоров’ям, не може розпочати роботу над нею, а тому й дати дозвіл на таке повідомлення в “Киевской старине”. Проте, він, за словами П. Житецького, запевнив: “Все, що зможу зробити, зроблю, але не за замовленням. Дозволю друкувати мене співробітником, але за тієї умови, щоб ім’я моє не стояло поряд з іменем отого кітовраса (М. В. Юзефовича – О. Д.), який влаштував Вам підцензурне видання” [4, с. 101].

Звістку про заснування в 1882 р. “Киевской старины” [5, с. 227], перший рік видання якої виявився досить вдалим, М. Костомаров зустрів з радістю. Преса, не враховуючи деякі тенденційні висловлювання, у цілому дала схвальні оцінки цьому часопису. Його примірники, хоч і невеликі за обсягом, були змістовні та цікаві не тільки для науковців, а й для широкого загалу читачів (передплатників налічувалося майже тисяча). Такому становищу “Киевской старины” багато у чому сприяло й постійне співробітництво з виданням М. Костомарова, котрий протягом першого року його існування опублікував тут ряд матеріалів. Зокрема, уже в березні 1882 р. він надіслав до редакції свій нарис “Поездка в Белую Церковь” (була надрукована в № 5) [6, с. 241–256]. Слід відзначити скромність, з якою маститий історик (співробітництво з котрим вважалося почесним для будь-якого журналу) пропонував Ф. Лебединцеву надрукувати свою статтю. “Якщо вважаєте за потрібне, – пише М. Костомаров, – надрукуйте в “Киевской старине”, а якщо не підійде, не поставте собі за обов’язок повернути поштою мій рукопис” [3, с. 238]. Крім цієї публікації, у № 8 побачили світ “Материалы для истории Колиивщины или резни 1768 г.” і “Относится ли песня о взятии Азова к событиям XI века?” [7, с. 297–321; 8, с. 362–368]. До вересня 1882 р. М. Костомаров підготував для “Киевской старины” цікаве дослідження “Жидотрепание в начале XVIII века”, яке побачило світ у № 1 та № 3 за 1883 р. [9, с. 477–492].

Історик зробив велику послугу кийівському часопису, опублікувавши, протягом 1882 р., рецензії на перші його числа в найбільш відомих петербурзьких періодичних виданнях – газетах “Новое время” і “Правительственный вестник”, що сприяло підвищенню престижу журналу серед читачів у межах усєї країни, збільшенню кількості передплатників [10; 11]. На початку грудня 1882 р. М. Костомаров повідомляв Ф. Лебединцеву: “Я рецензію надіслав до “Нового времени” в доповнення до попередньої, надісланої ще в квітні й надрукованої в № 2212 газети. Нова ще не надрукована, але обіцяли. Іншу в “Правительственный вестник” я особисто передав Данилевському, його редактору” [3, с. 260]. Дякуючи за таку підтримку, редактор “Киевской старины” писав Миколі Івановичу: “Із Вашої легкої руки й інші хвалять “Старину” [4, с. 103]. Слід відзначити, що столичні видавці, як, наприклад, редактор “Нового

времєни” О. Суворїн, не вважали, що “провінційний журнал” вартий такої уваги, і надавали шпальти своїх видань для відгуків М. Костомарова лише зважаючи на його ім’я [12, с. 71].

Із великим зацікавленням М. Костомаров ознайомлювався з кожним випуском “Киевской старины”. Так, у першому числі видання особливий інтерес у нього викликали статті В. Антоновича “Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569)” і “Дневник Станислава Освецима. 1643–1651 г.”, та О. Лазаревського “Люди старой Малороссии”. В листі від 27 січня 1882 р. він повідомляв Ф. Лебединцеву: “Від усієї душі щиро Вам дякую за увагу, виказану мені надісланою “Киевской стариной”, яку ми вже не один тиждень чекаємо, як “красного солнышка”. Що про неї можна сказати, крім похвали і подяки від імені науки! Вибір уміщених статей чудовий” [3, с. 251]. Зокрема, в рецензії, що містилася в “Новом времени”, статтю В. Антоновича про Київ, яка відкривала перше число часопису і мала принципове значення для виявлення концептуальних підходів редакційного колективу “Киевской старины” до “схеми” української історії, М. Костомаров оцінив як працю, що “за своїми якостями була справжнім внеском у науку” [13]. Про високий науковий рівень цього часопису М. Костомаров у черговий раз наголосив у листі до Ф. Лебединцева від 8 грудня 1882 р.: “Чим більше вчитуєшся у ваш журнал, тим більше поважаєш його і прив’язуєшся до нього: в ньому немає нічого, що б можна було визнати лише баластом, тоді як в інших історичних виданнях цього багато” [3, с. 261].

Залучаючи М. Костомарова до співробітництва з журналом, Ф. Лебединцев посвячував його і в редакційні справи, консультувався з різних питань, що з ними постійно стикалася редакція, добираючи матеріали для публікування. Так, останній написав історика з приводу причин своєї незгоди надрукувати повість І. Нечуя-Левицького “Старосвітські батюшки та матушки”, посилаючись при цьому на те, що “в перекладі вона втратить, а в оригіналі не можна видавати, щоб передплатників не відбити” [4, с. 103], тобто її публікування, на думку редактора, могло відштовхнути від журналу читачів, котрі не володіють українською мовою. М. Костомаров з цього приводу в листі від 9 квітня 1882 р. виказав протилежну думку: “Кого ж могла відбити вона від вашого журналу? Хіба що таких, як Юзефович і Піхно з братією?”. І далі він доводив Ф. Лебединцеву, що публікування цього твору в оригіналі було б корисним для журналу: “Друкування повісті Левицького українською мовою залучило б до журналу всіх малоросів, які люблять своє рідне нарiччя, а таких тепер не так уже й мало, як, може, здаватися” [3, с. 252].

Серед праць, опублікованих М. Костомаровим в “Киевской старине”, особливий інтерес становить критико-бібліографічний нарис “П. Кулиш и его последняя литературная деятельность” (№ 2, 1883 р.) [14, с. 221–234]. Ще у квітні 1882 р. історик прохав Ф. Лебединцева виписати йому з Галичини “Крашанку русинам і полякам на Великдень 1882 року” П. Куліша, в якій останній виказував великі й необґрунтовані українські симпатії до поляків. Микола Іванович зацікавився такою еволюцією в його поглядах і пообіцяв редакторові “Киевской старины” написати про П. Куліша, щоб “показати світові, що воно є таке за звір” [3, с. 254].

Завершивши написання статті про цього діяча, М. Костомаров деякий час не наважувався її друкувати. Цей твір у своєму первісному варіанті містив свідчення про участь П. Куліша в Кирило-Мефодіївському товаристві, про що хотів уникнути пересудів Микола Іванович: “Я побоююсь, щоби розмови в пресі про колишне... таємне товариство не спонукали дивитися скося і на мене, автора цієї статті...” [3, с. 248]. Усе ж таки в листопаді 1882 р. редакція “Киевской старины” цю статтю отримала, але через побоювання, що її опублікування викличе небажані для журналу наслідки, М. Костомаров сам запропонував редакторові викреслити місця, які могли привернути увагу цензури [12, с. 72]. 1883 р. М. Костомаров надіслав до “Киевской старины” ще дві свої студії, які невдовзі було вміщено на шпальтах видання: присвячену статті Д. Багалія “Удельный период и его изучение” [15, с. 301–318] замітку “Словечко по поводу замечания о федеративном начале в древней Руси” [16, с. 899–901] та рецензію на драму М. Старицького “Не судилось” [17, с. 297–300].

Оскільки “Киевская старина” не мала міцної матеріальної бази, М. Костомаров ще на початку її видання передбачав фінансові ускладнення. Щоб їх послабити, він рекомендував приймати до редакційного портфелю також белетристику, “тільки з крайньою розбірливістю і передбачливістю, так, щоб надруковане було рідкістю й служило патентом на художнє достоїнство і разом на значення для наукового знання. Я зі свого боку готовий бути корисним для “Киевской старины”, скільки сил моїх вистачить” [3, с. 251]. Утім, навіть реалізація цієї ідеї не могла істотно вплинути на фінансове становище часопису, яке з 1883 р. суттєво погіршилося. Тримався журнал в основному завдяки ентузіазму найбільш активних його співробітників, які досить часто не вимагали ніякої винагороди за друк своїх праць. В окремих випадках таку безкорисливість виявляв і М. Костомаров, відмовляючись від частини гонорару за свої статті. Повністю безкоштовно публікуватися в “Киевской старине” він не міг, оскільки потребував значних коштів на лікування і щоденний догляд [3, с. 255]. Історик радив редактору часопису звернутися по меценатську допомогу до заможних українців, проте останні проігнорували це прохання [4, с. 117].

Аналізуючи фінансові проблеми “Киевской старины”, Ф. Лебединцев у листі до М. Костомарова від 13 лютого 1883 р. головну причину вбачав у “тій деморалізації, яка ведеться хіба що не з часів І. Виговського, у тому спотворенні понять про Південну Русь, її значення в загальному житті Росії, і звичайно, її історії, яке проглядається як у малоросійській, так і російській публіці. Єдина неподільна Росія – вигукують Юзефовичі, як наслідок, немає чого чіпати Південну Росію, її історію, мову та інше, а тому і ніякого такого журналу не потрібно. Хто думає інакше, того вже і сепаратистом, і чим завгодно готові вважати”. І далі в листі редактор-видавець пропонував: “Якщо Ви поділяєте такий мій погляд, то чи не визнаєте за можливе особливою де-небудь статтею просвітити всеросійську публіку стосовно значення південноросійської історії й етнографії у загальній нашій освіті й розумовому розвитку, та й у житті державному? Стаття ця мала би, звичайно, характер публіцистичний, а не науковий, а тому вона і повинна б з’явитися у великій газеті, як “Новое время”. Що вона допомогла б “Киевской старине”, в тому я не сумніваюся. Я глибоко, по крайній мірі, переконаний у тому, що російська публіка суттєво на нашу користь помиляється і що їй конче необхідне таке просвітництво” [4, с. 112–113].

Проте М. Костомаров просто фізично не був у змозі реалізувати як цю, так й іншу наполегливу пропозицію Ф. Лебединцева, вкотре висловлену в листі від 4 листопада 1883 р., – для розв’язання фінансових проблем журналу написати “історію останніх років Гетьманщини і вмістити її в “Киевской старине” даром”. У постскрипті до цього листа, співчуючи Ф. Лебединцеву та його зусиллям із порятунку часопису від закриття, М. Костомаров різко засудив бездіяльність українського суспільства: “Якщо південноросійський край не хоче підтримати єдине видання, йому присвячене, то варто махнути на нього рукою!” [3, с. 269–271]. Сам же він невдовзі надіслав до редакції статтю “Из прожитых на Волыни дней”, відмовившись від гонорару (була надрукована у № 2 за 1884 р.) [18, с. 324–332].

Від літа 1884 р. листування М. Костомарова з Ф. Лебединцевим припинилося, історик уже більше не надсилав своїх праць до редакції часопису. Для Миколи Івановича настав останній і найтяжчий період у житті – через загострення хвороби, фізичні страждання доповнилися моральними, адже він не міг більше працювати на користь науки, якій невтомно служив більшу частину свого життя.

Як ми переконалися, М. Костомаров устиг зробити свій вагомий внесок у становлення “Киевской старины”. Навіть сам факт участі у провінційному журналі відомого на всю країну талановитого вченого й одного з кращих фахівців з української історії, праці якого прагнули публікувати усі провідні часописи Росії, безумовно, сприяв авторитету “Киевской старины”. Як видно з листування із Ф. Лебединцевим, М. Костомаров постійно виявляв особливий інтерес до цього першого українського історичного часопису, уболівав усією душею за його гідне існування. Попри нетривалість, співпраця М. Костомарова з “Киевской стариной” виявилася досить плідною і різнобічною, включаючи публікацію праць історика,

фахові поради щодо редакційної політики, допомогу у вирішенні багатьох поточних питань, використання власного авторитету і зв'язків у науковому світі для підтримки цього видання. Разом все це мало надзвичайно важливе значення на початковому етапі становлення журналу, виконання ним місії наукового і культурного просвітництва українського суспільства.

Список використаних джерел

1. *Данилов В.* Литературные поминки // Исторический вестник. – 1907. – Т. 109. – С. 212. 2. *Палієнко М.* Місце журналу “Киевская старина” в українській історіографії // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – [Число 5] / Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10] / Об'єднаний випуск збірки наукових праць на пошану академіка В. А. Смолія: У 2-х ч. – Ч. 2: Історіографія. – К., 2000. – С. 283. 3. *Данилов В.* Матеріали для біографії Н. И. Костомарова // Україна. – 1907. – Т. 4. – № 11/12. – С. 235–274. 4. *Житецький І.* Перші роки “Київської Старини” та М.І. Костомаров // Україна. – 1926. – Кн. 4. – С. 97–120. 5. *Беренштам В.* Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова // Киевская старина. – 1885. – Т. 12. – № 6. – С. 227. 6. *Костомаров Н.* Поездка в Белую Церковь // Киевская старина. – 1882. – Т. 2. – № 5. – С. 241–256. 7. *Костомаров Н.* Материалы для истории Коливищины или резни 1768 г. // Киевская старина. – 1882. – Т. 3. – № 8. – С. 297–321. 8. *Костомаров Н.* Относится ли песня о взятии Азова к событиям XI века? // Киевская старина. – С. 362–368. 9. *Костомаров Н.* Жидотрепание в начале XVIII века // Киевская старина. – 1883. – Т. 5. – № 1. – С. 1–26; № 3. – С. 477–492. 10. *Костомаров Н.* “Киевская старина” // Новое время. – 1882. – № 2212, 2442, 2449. 11. *Костомаров Н.* “Киевская старина” ежемесячный исторический журнал 1882 года // Правительственный вестник. – 1882. – № 276. 12. *Кіян О. І.* Співробітництво М. І. Костомарова в історичних журналах пореформеної Росії // Український історичний журнал. – 1990. – № 4. – С. 71. 13. *Костомаров Н.* “Киевская старина” // Новое время. – 1882. – № 2212. 14. *Костомаров Н.* П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность // Киевская старина. – 1883. – Т. 5. – № 2. – С. 221–234. 15. *Багалея Д.* Удельный период и его изучение (Пробная лекция, читанная в Харьковском университете 17 декабря 1882 г.) // Там само. – № 2. – С. 301–318. 16. *Костомаров Н.* Словечко по поводу замечания о федеративном начале в древней Руси // Киевская старина. – 1883. – Т. 5. – № 4. – С. 899–901. 17. *Костомаров Н.* Не судилось. Драма М. Старицького // Там само. – Т. 7. – № 9/10. – С. 297–300. 18. *Костомаров Н.* Из прожитых на Волыни дней // Киевская старина. – 1884. – Т. 8. – № 2. – С. 324–332.

Александр Доник

СОТРУДНИЧЕСТВО НИКОЛАЯ КОСТОМАРОВА С ЖУРНАЛОМ “КИЕВСКАЯ СТАРИНА” (1882–1884 ГГ.)

В статтє показан вклад видаючогося українського історика Н. И. Костомарова в становлення першого отечественного журналу історическої направленности “Киевская старина” на начальном этапе его существования (1882–1884 гг.). Определено, что сотрудничество с изданием предусматривало публикацию трудов историка, профессиональные советы относительно редакционной политики, использование собственного авторитета и широких связей в научном мире с целью поддержки журнала.

Ключевые слова: Н. И. Костомаров, “Киевская старина”, украинский журнал, историческая наука, интеллигенция, культурно-просветительское движение.

Oleksandr Donik

THE COLLABORATION OF MYKOLA KOSTOMAROV WITH THE JOURNAL “KIEVSKAIA STARINA” (1882–1884)

The article highlights the role of the famous Ukrainian historian M. I. Kostomarov in the formation of the first Ukrainian historical journal “Kievskaiia Starina” during the early years of its publishing (1882–1884). It is clarified, this cooperation provided the publishing of his scientific articles, professional advices on editorial practice, using his own authority and connections in scientific society to supporting the journal.

Key words: M. I. Kostomarov, “Kievskaiia Starina”, ukrainian journal, historical science, intelligentsia, cultural and educational movement.